

เจตจำนงเสรีและเหตุวิสัย : เส้นขนานที่พบกันได้?

วรยุทธ ศรีวรกุล*

ปัญหาเรื่องเจตจำนงเสรี (free will) และเหตุวิสัย (determinism) เป็นปัญหาเก่าแก่ที่นักปรัชญาถกเถียงกันมานาน ทฤษฎีทั้งหลายเกี่ยวกับเหตุวิสัย¹ เก่าแก่หรือมีอายุมากพอๆ กับปรัชญา (Taylor, 1972 : 364) ปัญหาเรื่องนี้ทวีความเข้มข้นมากขึ้นเมื่อพัฒนาการของวิทยาศาสตร์สมัยใหม่เริ่มก่อตัวขึ้นมาในศตวรรษที่ 16 (Burr and Goldinger, 1972 : 11) วิทยาศาสตร์ธรรมชาติสมัยใหม่มีศูนย์กลางอยู่ที่คำอธิบายแบบสาเหตุและผลลัพธ์ (causal explanations) นั่นคือเหตุการณ์ (event) ทุกอย่างย่อมมีสาเหตุ (cause) กล่าวอีกนัยหนึ่ง

ก็คือเหตุการณ์ทุกอย่างในธรรมชาติล้วนแล้วแต่ถูกกำหนดโดยสาเหตุ (causal determination) ชาวเหตุวิสัยซึ่งมีพื้นฐานอยู่บนกายภาพนิยม (physicalism) ถือว่าการกระทำทุกอย่างของมนุษย์ก็ไม่ได้รอดพ้นไปจากการถูกกำหนดโดยสาเหตุ ทั้งนี้ก็เพราะมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ แต่นักปรัชญาอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งมีชื่อเรียกในสมัยศตวรรษที่ 19 ว่า ชาวอิสรวิสัย (libertarians) (Marcoulesco, 1987 : 419) เชื่อว่ามนุษย์มีการกระทำที่เสรีทั้งนี้ก็เพราะมนุษย์มีวิญญาณ วิญญาณเป็นรากฐานของเสรีภาพ วิญญาณเป็นสิ่งที่อยู่นอกเหนือการกำหนดของ

*คณะปรัชญาและศาสนศึกษา มหาวิทยาลัยอัสสัมชัญ

¹เราอาจจะแบ่งทฤษฎีเหล่านี้ออกได้เป็นห้าประเภทใหญ่ๆ คือ เหตุวิสัยทางจริยศาสตร์ (ethical determinism) เหตุวิสัยทางตรรกวิทยา (logical determinism) เหตุวิสัยทางเทววิทยา (theological determinism) เหตุวิสัยทางกายภาพ (physical determinism) และเหตุวิสัยทางจิตวิทยา (psychological determinism)

กฎธรรมชาติ แนวความคิดของชาวเหตุวิสัยและชาวอิสริวิสัย จึงดูเหมือนว่าเป็นเส้นขนานกัน ดังเช่นข้อความสองข้อความ ดังต่อไปนี้

1. เชื่อว่า X เพราะมี เหตุให้เขาทำเช่นนั้น
2. เชื่อว่า X เพราะเขาเลือกที่จะทำเช่นนั้น

แต่มักปรัชญาอยู่กลุ่มหนึ่งเชื่อว่า แนวความคิดของชาวเหตุวิสัยและชาวอิสริวิสัยไม่จำเป็นต้องขัดกัน นักปรัชญากลุ่มนี้มีชื่อเรียกที่เป็นกลางๆ ว่า ชาวสมนัยวิสัย (compatibilists) หรือบางทีก็เรียกว่าชาวเหตุวิสัยแบบอ่อน ก่อนที่จะสืบสาวดูว่าแนวความคิดของชาวสมนัยวิสัยมีลักษณะหน้าตาเป็นอย่างไร ให้เรามาพิจารณาดูข้อถกเถียงของชาวเหตุวิสัยและอิสริวิสัยดูก่อนว่าเป็นอย่างไร

1. เหตุวิสัยแบบจัด (Hard determinism)

ชาวเหตุวิสัยแบบจัดถือว่า เมื่อให้เงื่อนไขที่เป็นภูมิหลังมา ทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดตามมา ต้องเกิดดังที่มันเกิดไม่มีทางเป็นอย่างอื่น ด้วยเหตุนี้ในธรรมชาติจึงไม่มีอะไรที่บังเอิญ (contingent) ทั้งยังไม่มีที่ให้กับเสรีภาพของมนุษย์อีกด้วย (Marcoulesco : 419) ชาวเหตุวิสัยแบบจัดถือว่า เหตุการณ์ทุกอย่างในธรรมชาติเกิดขึ้นโดยสอดคล้องกับกฎทางกายภาพ เช่นเดี๋ยวกั้น การกระทำทุกอย่างของมนุษย์ล้วนแล้วแต่มี

สาเหตุมาจากปัจจัยต่างๆ ทั้งที่อยู่ภายในและภายนอกตัวเรา (O'Hear, 1991 : 234) ไม่มีการกระทำใดๆ ของมนุษย์ที่เป็นอิสระ มันเป็นแต่เพียงดูเหมือนว่าอิสระเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ชาวเหตุวิสัยแบบจัดบางคนสรุปไปไกลถึงขนาดว่า ความรับผิดชอบทางศีลธรรมเป็นแต่เพียงมายาภาพ (illusion) ข้อถกเถียงของพวกเขาว่าดังนี้ การกระทำทุกอย่างของมนุษย์ถูกครอบงำโดยพันธุกรรมและสิ่งแวดล้อมและเนื่องจากว่ามนุษย์ไม่ต้องรับผิดชอบต่อทั้งสองสิ่งดังกล่าว การดำเนินคดีขึ้นทั้งหมดจึงเป็นสิ่งที่ไม่ยุติธรรม แบลซฟอร์ดกล่าวว่า

แล้วอะไรที่จะทำให้คน ๆ หนึ่งเป็นนักกีฬา และอีกคนหนึ่งเป็นนักมนุษยนิยม? กรรมพันธุ์ และสิ่งแวดล้อม : ธรรมชาติและการฝึกอบรม คน ๆ หนึ่งมีเมตาตากรูณาอีกคนหนึ่งใจคอโหดร้าย โดยธรรมชาติ หรือคน ๆ หนึ่งเป็นคนช่างคิด แต่อีกคนหนึ่งขาดการยังคิดโดยธรรมชาติ นั่นเป็นเรื่องของความแตกต่างทางพันธุกรรม คน ๆ หนึ่งอาจถูกสอนมาตลอดชีวิตว่าการฆ่าสิ่งที่อยู่ในป่าเป็น “กีฬา” แต่อีกคนหนึ่งอาจถูกสอนว่ามันเป็นการกระทำที่ผิดและไร้มนุษยธรรม นั่นเป็นเรื่องของความแตกต่างทางสิ่งแวดล้อม (Blatchford, 1972 : 17)

ประเด็นของชาวเหตุวิสัยแบบจัดอยู่ตรงที่ว่ามนุษย์ไม่ได้แตกต่างจากสิ่งอื่น ๆ ในโลกหรือจักรวาล ไม่มีสิ่งใดในโลกที่มีเสรีภาพ กล่าวคือไม่มีอะไรเป็นตัวของตัวเอง ไม่มีอะไรที่กำหนดความเป็นไปของตนให้กับตนเอง ไม่มีอะไรสามารถปฏิเสธแรงผลักดันที่อยู่รอบตัวมันได้

ทุกสิ่งดำเนินไปเพราะถูกกำหนดโดยสิ่งอื่น
ภาวะปัจจุบันเป็นผลอันหลีกเลี่ยงไม่ได้ของสภาพ
ก่อนหน้านั้น มนุษย์ก็เป็นเช่นเดียวกับสิ่งอื่น ๆ
ในโลกมิได้บทบาทในความเป็นตัวของตัวเอง
มนุษย์เป็นแต่เพียงผลผลิตของพันธุกรรมและ
สิ่งแวดล้อม เป็นแต่เพียงหุ่นยนต์ที่มีพันธุกรรม
และสิ่งแวดล้อมเป็น
ข้อมูลบรรจุอยู่ ทุกสิ่ง
ที่มนุษย์ทำลงไปเป็น
เพียงแรงสะท้อนของ
ข้อมูลเหล่านี้ ดังนั้น
คนเราไม่ควรจะต้อง
รับผิดชอบในสิ่งที่เขา
ทำลงไปเพราะอันที่จริง
แล้วเขาเป็นแต่เพียง
ทางผ่านที่ให้ข้อมูล
ทั้งหลายที่ถูกสะสมไว้
ในตัวเขาปรากฏออกมา
การกระทำทั้งหมดของ
มนุษย์ จึงเป็นเรื่องที่
ช่วยไม่ได้ (วิทย์ วิศท-
เวทย์, 2536 : 86)

กล่าวได้ว่าแนว
ความคิดของชาวเหตุวิสัยแบบจัดได้รับแรง
บันดาลใจส่วนใหญ่มาจากพัฒนาการของ
วิทยาศาสตร์กายภาพโดยเฉพาะอย่างยิ่งใน
ศตวรรษที่ 17 และ 18 นักวิทยาศาสตร์ใน
ขณะนั้นพบว่า การเคลื่อนที่ของเทหวัตถุบน
ท้องฟ้าไม่เพียงแต่สม่ำเสมอเท่านั้น แต่ยังคง
“บนขอบเข็มนาฬิกา” กฎต่าง ๆ ซึ่งสามารถแสดงออก

มาให้เห็นได้ในรูปของความแม่นยำทาง
คณิตศาสตร์ แนวทางในการศึกษาธรรมชาติ
ทั้งหมดซึ่งเป็นไปในเชิงปรัชญา เชิงคาดคิด
(speculative) และได้รับอิทธิพลส่วนใหญ่มา
จากอริสโตเติล ค่อย ๆ หลีกทางให้กับการ
สังเกตการณ์ การทดลอง และการแสวงหากฎ

(Taylor, 1972 : 364) แนว
ความคิดที่ค่อย ๆ พัฒนา
ขึ้นมาอย่างช้า ๆ ก็คือ
แนวความคิดที่ว่า
ทุกสิ่งในธรรมชาติ
รวมทั้งมนุษย์ ประพฤติ
(behave) ตามกฎ
ธรรมชาติ ซึ่ง ไม่
เปลี่ยนแปลงและละเมิด
ไม่ได้ การเกิดขึ้นของ
วิทยาศาสตร์สมัยใหม่
ทำให้ชาวเหตุวิสัย
ปรับปรุงแก้ไขเนื้อหา
ทฤษฎีของตน จาก
เดิมที่เคยคิดกันว่าการ
กระทำของมนุษย์และ
เหตุการณ์อื่น ๆ ใน
ธรรมชาติถูกกำหนด

โดยข้อพิจารณาทางศีลธรรมหรือโดยพระเจ้า
ผู้ทรงดำรงอยู่นิรันดรและแปรเปลี่ยนไม่ได้ก็
กลายมาเป็นถูกกำหนดโดยกฎธรรมชาติที่ดำรง
อยู่นิรันดรและแปรเปลี่ยนไม่ได้แทน นับตั้งแต่
สมัยใหม่เป็นต้นมา ชาวเหตุวิสัยจึงได้ชื่อว่าชาว
เหตุวิสัยเชิงกายภาพ ตัวอย่างที่ดีที่สุดของเหตุ
วิสัยทางกายภาพในปรัชญาสมัยใหม่ก็คือระบบ

แต่นักปรัชญาอยู่กลุ่ม หนึ่งเชื่อว่า แนว ความคิดของชาวเหตุ วิสัย และชาวอิสรวิสัย ไม่จำเป็นต้องขัดกัน นักปรัชญากลุ่มนี้ มีชื่อเรียกที่เป็นกลาง ๆ ว่า ชาวสมนัยวิสัย (compatibilists)

ของฮอบส์ ฮอบส์ปฏิเสธความมีอยู่ของจิตวิญญาณ เขาถือว่าความคิด ผัสสะและกระบวนการทางจิตวิทยาทั้งหมดเป็นแต่เพียงการเคลื่อนไหวหรือการเปลี่ยนแปลงสภาพของสสารในสมอง² ผลจึงตามมว่า พฤติกรรมของมนุษย์จึงเป็นพฤติกรรมของสสาร และจะต้องถูกเข้าใจตามกฎทั่ว ๆ ไปที่เราใช้กับสสาร ความคิดที่ว่ามนุษย์อาจเป็นต้นตอแรกเริ่มของการเคลื่อนไหวตามอำเภอใจของตนเองหรือความคิดว่าการกระทำของเจตจำนงอาจเกิดขึ้นโดยปราศจากสาเหตุต้องถูกทิ้งไปในฐานะเป็นสิ่งที่เข้าใจไม่ได้ (Unintelligible) (Tayler, 1972 : 364) สมาร์ทกล่าวว่า

“...มีมายาภาพทางอภิปรัชญาอยู่สองประเภท: ความรู้สึกของเราที่ว่าเวลาเคลื่อนไหวเป็นกระแสและความรู้สึกของเราที่ว่าบางสิ่งบางอย่างที่บรรยายไม่ได้เกี่ยวกับความสำนึก...เรายังคงมีความรู้สึกที่ว่าเจตจำนงมีอิสระมีความรู้สึกที่ว่าเรามีการเลือกที่แท้จริงเกี่ยวกับการกระทำของเรา การเลือกซึ่งเป็นบางสิ่งบางอย่างที่ใหญ่กว่าและลึกกว่าการเลือกธรรมดาที่สามารถอธิบายได้ในทางธรรมชาตินิยม (มีการทักท้วงเอาไว้ว่า) ในการเลือกที่แท้จริงเราไม่ได้ถูกกำหนดโดยสาเหตุทางกายภาพ...ข้าพเจ้าไม่คิดว่า...สิ่งนี้เป็นการใช้เสรีภาพเลย...อันที่จริง...เจตจำนงเสรีขึ้นอยู่กับเหตุวิสัย” (Smart, 1989 : 140-1)

เมื่อการกระทำของมนุษย์เป็นเรื่องของสสารและอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์เดียวกันกับที่เราใช้

กับสสารทั่ว ๆ ไป การกระทำของมนุษย์ก็ย่อมเป็นสิ่งที่คาดหมายหรือทำนายได้ ปัญหาก็คือว่าแล้วทำไมโดยส่วนใหญ่แล้ว เราไม่สามารถทำนายพฤติกรรมของมนุษย์ได้ถูกต้องแม่นยำ ชาวเหตุวิสัยไม่กลัวคำถามนี้แม้แต่น้อย พวกเขาจะตอบเป็นเสียงเดียวกันว่า เป็นเพราะเราขาดกฎที่แน่นอนเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์ ลักวันหนึ่งข้างหน้า ถ้าหากเราค้นพบกฎ เหล่านั้นเราก็คงสามารถทำนายพฤติกรรมของมนุษย์ได้อย่างถูกต้องแม่นยำ ดูเหมือนว่าเราไม่มีทางที่จะสามารถตรวจสอบข้อความเงื่อนไขดังกล่าวของชาวเหตุวิสัยได้เลยเพราะคำว่า “ลักวันหนึ่งข้างหน้า” ไม่ได้บ่งถึงเวลาที่แน่นอน

2. อิสริวิสัย (Libertarianism)

เมื่อโดน “หมัดแสบ” ของชาวเหตุวิสัยแบบจัด ชาวอิสริวิสัยย่อมไม่สามารถยืนเฉยอยู่ได้ เราอาจจะสรุปแนวความคิดของชาวเหตุวิสัยที่ชาวอิสริวิสัยต้องการที่จะตอบโต้ออกเป็น 5 ประเด็น ดังต่อไปนี้

1. มนุษย์ไม่มีจิตหรือวิญญาณ
2. มนุษย์ไม่มีเจตจำนงเสรีหรือไม่มีการเลือกที่แท้จริง
3. มนุษย์ไม่แตกต่างจากสิ่งอื่น ๆ ในจักรวาล

²ชาวสสารนิยมร่วมสมัยคนอื่น ๆ ดังเช่น เจ.เจ.ซี.สมาร์ท และรอร์ดีก็คิดในทำนองนี้

4. มนุษย์ไม่ต้องรับผิดชอบต่อการกระทำใดๆ

5. พฤติกรรมของมนุษย์เป็นสิ่งที่ทำนายได้

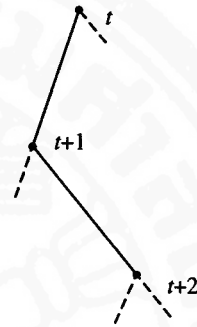
อันที่จริงนักปรัชญาส่วนใหญ่ นับตั้งแต่โสกราตีส หรือแม้กระทั่งก่อนหน้านั้นมักจะแยกความแตกต่างระหว่างจิตกับกายโดยถือว่ามนุษย์ไม่ได้เป็นเพียงผลรวมของอนุภาคที่เป็นสสาร เดส์การ์ตส์เป็นนักปรัชญาที่แบ่งแยกจิตกับการให้เห็นอย่างชัดเจนว่าเป็นสสาร (substances) สองประเภทที่มีคุณสมบัติเชิงสารัตถะที่แตกต่างกัน ถึงแม้ว่านักปรัชญาส่วนใหญ่จะตั้งปรัชญาของเดส์การ์ตส์ แต่ในเรื่องความแตกต่างระหว่างจิตกับกายแล้ว ดูเหมือนว่านักปรัชญาเหล่านั้นต่างก็พร้อมใจกันอนุรักษไว้ ชาวอิสราวิสัยในสมัยปัจจุบันมักจะไม่นกล่าวถึงจิตกับกายในฐานะที่เป็นสสารสองสสารที่แตกต่างกัน แต่จะกล่าวถึงความแตกต่างระหว่างคำทางจิตวิทยากับคำทางกายภาพ พวกเขาไม่เชื่อว่าชาวเหตุวิสัยจะประสบผลสำเร็จในการที่จะทอนคำทางจิตวิทยาทั้งหมดให้เป็นแต่คำทางกายภาพ ไวท์กล่าวไว้ว่า

“...ถ้าหากคำว่า “เลือก” และ “ไม่เลือก” สามารถถูกขจัดออกไปอย่างหมดสิ้นในวิถีทางที่สองคล้องกับการทอนจิตวิทยาลงเป็นฟิสิกซ์แล้ว สถานการณ์ก็จะแตกต่างออกไป แต่เท่าที่ข้าพเจ้าทราบ การลดทอนดังกล่าวยังไม่ประสบผลสำเร็จเลย” (White, 1993 : 112)

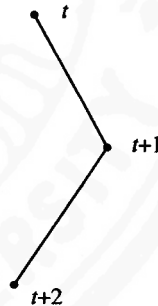
ชาวอิสราวิสัยถือว่าวิถีทางของมนุษย์แตกต่างจากวิถีทางของสิ่งอื่นๆ ในโลกเพราะ

มนุษย์มีเจตจำนงเสรีหรือมีการเลือกที่แท้จริง ในขณะที่สิ่งอื่นๆ ดูเหมือนว่าไม่มี เพื่อที่จะมองเห็นได้ชัดโปรดสังเกตแผนผังต่อไปนี้ (Earle, 1992 : 111)

วิถีทางของมนุษย์

วิถีทางของก้อนหิน

คนเราแทบทุกคนยอมรับว่า ตำแหน่งของก้อนหินในเวลา 1 พร้อมกับแรงทั้งหมดที่กระทำต่อการต้อนหินก้อนนั้น และกฎทางกายภาพที่เกี่ยวข้อง กำหนดตำแหน่งของก้อนหินในเวลา $t+1$, และ $t+2$ อย่างสิ้นเชิง สมมติว่าหินก้อนนั้นกำลังกลิ้งลงมาจากเนินเขาที่สลับซับซ้อน ในทางปฏิบัติเราอาจจะไม่สามารถทำนายตำแหน่งสุดท้ายที่ก้อนหินนั้นหยุดได้ แต่ในทางทฤษฎีเรามีความรู้สึกว่าตำแหน่งสุดท้ายของมันสามารถ

ทำนายได้ สิ่งที่หยุดเราจากการทำนายในทางปฏิบัติก็คือ ความยุ่งยากในการหาคำบรรยายเกี่ยวกับเงื่อนไขแรกเริ่มและความสลับซับซ้อนของการคำนวณที่จำเป็น ถ้าหากเราทำการทดลองในห้องแล็บโดยใช้สิ่งที่กลมๆ ดังเช่นลูกบอล และใช้พื้นเอียงที่ราบเรียบ เราก็คงไม่สามารถทำนายตำแหน่งสุดท้ายของมันเป็นทางปฏิบัติได้ทั้งหมดนี้เราอาจกล่าวโดยสรุปได้ว่าวิธีทางของกอนทินถูกกำหนดโดยสาเหตุ

คราวนี้ลองหันมาพิจารณาวิธีทางของมนุษย์ดูบ้าง จุดทุกจุดที่มีเส้นแยกออกจากกันเป็นช่วงขณะแห่งการเลือก เส้นด้านหน้าแสดงให้เห็นถึงสิ่งที่ถูกเลือกจริงๆ ส่วนเส้นประแสดงให้เห็นถึงทางเลือกจริงๆ ที่ไม่ได้ถูกเลือก ถ้าหากแผนผังข้างบนนี้แทนสถานการณ์ของมนุษย์จริงๆ ตำแหน่ง t ไม่ได้กำหนด $t+1$ และ $t+2$ เลย นี่เป็นเพราะว่าชีวิตของมนุษย์บรรจุไว้ซึ่งขณะแห่งการเลือก เราสามารถกล่าวได้อีกหนึ่งว่า มนุษย์มีเสรีภาพ (Earle : 112)

เมื่อมนุษย์มีขณะแห่งการเลือก ผลจึง

ตามมาว่า มนุษย์จะเลือกทำดีก็ได้หรือทำชั่วก็ได้ด้วยเหตุนี้มนุษย์จึงต้องรับผิดชอบต่อการกระทำของตนเอง เมื่อมนุษย์ตัดสินใจทำชั่ว แสดงว่าเขาเลือกที่จะทำตามสัญชาตญาณและความปรารถนาของเขา เมื่อมนุษย์ตัดสินใจทำดีแสดงว่าเขาเลือกที่จะทำตามความเชื่อของเขาในทางด้านศีลธรรม

เมื่อมนุษย์มีเสรีภาพในการกระทำมนุษย์จะ โ ย น ค ว า ม รับผิดชอบให้ใครไม่ได้

ชาวอิสราเอลเชื่อว่าชาวเหตุวิสัยไม่มีวันที่จะค้นพบกฎที่รัดกุมเกี่ยวกับพฤติกรรมมนุษย์ทั้งนี้ก็เพราะพฤติกรรมของมนุษย์ไม่สามารถทำนายได้ตราบดีที่มนุษย์ยังคงมีเสรีภาพในการที่จะเลือก

ถ้าหากเราจะเปรียบเทียบความเก่า

แก่ระหว่างทฤษฎีของชาวเหตุวิสัยกับทฤษฎีของชาวอิสราเอลแล้ว ก็ให้เห็นได้ว่าเก่าแก่พอๆ กัน ทฤษฎีของชาวเหตุวิสัยตั้งอยู่บนฐานของสสารนิยม ในขณะที่ทฤษฎีของชาวอิสราเอลมีรากฐานอยู่ที่จิตนิยม ในสมัยก่อนชาวสสารนิยมเถียงกับชาวจิตนิยมอย่างไร ในสมัยนี้ก็ยังคงเถียงกันอยู่ อย่างนั้น เราไม่มีทางตัดสินได้เลยว่าใครผิดใครถูก

อันที่จริงนักปรัชญาส่วนใหญ่ นับตั้งแต่โสกราตีส หรือแม้กระทั่งกอนทินนั้นมักจะแยกความแตกต่างระหว่างจิตกับกาย โดยถือว่ามนุษย์ไม่ได้เป็นเพียงผลรวมของอนุภาคที่เป็นสสาร

เพราะสิ่งที่เคียงกันมันเป็นอภิปรายหา อย่างไรก็ดี ชาวเหตุวิสัยพยายามโยงแนวความคิดของตนเข้ากับแนวทางของวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ที่ถือว่า เหตุการณ์ทุกอย่างย่อมมีสาเหตุ แล้วชาวอิสรวิสัยสะ ไม่สามารถโยงแนวความคิดของตนเข้ากับวิทยาศาสตร์ได้เลยหรือ คำตอบก็คือ ถ้าหากจะโยงเข้ากับวิทยาศาสตร์แล้ว พวกเขาสามารถทำได้โดยอ้างถึงทฤษฎีควอนตัม ซึ่งปฏิเสธแนวความคิดของวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ที่ว่า เหตุการณ์ทุกอย่างย่อมมีสาเหตุ (Brown, 1990 : 11) เมื่อทั้งสองฝ่ายต่างก็มีทฤษฎีวิทยาศาสตร์หนุนหลัง การต่อสู้กันทางความคิดยิ่งเข้มข้นเมื่อเป็นเช่นนี้สัมพันธภาพระหว่างชาวเหตุวิสัยกับชาวอิสรวิสัยก็เปรียบเสมือนเส้นขนานที่ไม่มีวันพบกันเหมือนดังเช่นสัมพันธภาพระหว่างชาวสสารนิยมและชาวจิตนิยมจนใดก็ฉนั้น คำถามของเราในตอนนี้นี้ก็คือ เราไม่มีทางที่จะทำให้การถูกกำหนดและการเลือกพบกันได้เลยหรือ

3. สมัยวิสัย (Compatibilism)

ชาวสมนัยวิสัยตระหนักเป็นอย่างดีว่า ทางเดินของชาวเหตุวิสัยและของชาวอิสรวิสัย ท้ายที่สุดแล้วก็จะพบกับขวากหนาม อุปสรรคอันยิ่งใหญ่ที่ชาวอิสรวิสัยเผชิญก็คือแนวทางของพวกเขาดูเหมือนจะบ่งเป็นนัยว่าการกระทำที่อิสระหรือไม่ได้ถูกกำหนดโดยสาเหตุเป็นการกระทำที่ “เหลวไหล” (capricious) หรือไร้จุดหมาย (random) ถ้าหากการกระทำของคน

เราไม่ได้ถูกกำหนดโดยสาเหตุใดๆ เลย มันก็เป็นการยากที่จะบอกได้ว่า การกระทำสามารถตกอยู่ภายใต้การควบคุมของผู้กระทำหรือไม่ อย่างไร หรือสืบเนื่องมาจากผู้กระทำหรือไม่ อย่างไร ส่วนอุปสรรคอันยิ่งใหญ่ที่ชาวเหตุวิสัยเผชิญก็คือแนวทางของพวกเขาดูเหมือนจะบ่งเป็นนัยว่า การกระทำทุกอย่างเป็นสิ่งที่ไม่หลีกเลี่ยงไม่ได้ มันต้องเกิดขึ้นที่มันเกิด เราอาจสรุปสั้นๆ ได้ว่าชีวิตคือการเลือกแต่เพียงอย่างเดียวสำหรับชาวอิสรวิสัย แต่สำหรับชาวเหตุวิสัยแล้วชีวิตคือการถูกกำหนดแต่เพียงอย่างเดียว

ชาวสมนัยวิสัยไม่ปรารถนาที่จะเดินไปตามแนวทางที่สุดโต่งทั้งในแบบของชาวเหตุวิสัยและแบบของชาวอิสรวิสัย พวกเขา “เลือก” เดินทางสายกลาง ทางสายกลางในที่นี้ก็คือการประนีประนอมระหว่างทางเลือกและการถูกกำหนด ชีวิตสำหรับชาวสมนัยวิสัยจึงหมายถึงทั้งการเลือกและการถูกกำหนด กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือมนุษย์มีเสรีภาพในขอบเขตที่จำกัด เสรีภาพไม่ใช่สิ่งที่ไร้พรมแดนเหมือนดังที่ชาวอิสรวิสัยคิดแต่ในเวลาเดียวกันมันก็ได้เป็นแต่เพียงมายาภาพเหมือนดังที่ชาวเหตุวิสัยเข้าใจ แนวทางของชาวสมนัยวิสัยอาจพิจารณาได้ตามนัยดังนี้

1. ชาวสมนัยวิสัย หลีกเลี่ยงหรือไม่พูดถึงปัญหาเรื่องจิตกับการอันอาจกล่าวได้ว่าเป็น “ที่มา” หรือ “ต้นตอ” ของเสรีภาพและการกำหนด ชาวสมนัยวิสัยไม่มีการ “สืบความยาวสาวความยืด” ว่า ระหว่างชาวสสารนิยมและชาวจิตนิยมใครถูกใครผิด เพราะการต่อสู้กัน

ระหว่างชาวสสารนิยมและจิตนิยมเป็นการต่อสู้กันทางอภิปรัชญา อภิปรัชญาเป็น “การเล่น” อยู่กับสิ่งที่มองไม่เห็น ลงท้ายก็ตัดสินไม่ได้ว่าของใครถูกของใครผิด

2. แทนที่จะสืบสาวหาต้นตอหรือที่มาของเสรีภาพ ชาวสมนัยวิสัยหันมาสืบสาวนิยามของเสรีภาพแทน พวกเขามองเห็นว่านิยามแบบของชาวอัสริวิสัยมีปัญหา เพราะมันไป “ชน” กับแนวความคิดของชาวเหตุวิสัยโดยตรง ชาวสมนัยวิสัยเห็นว่าแนวความคิดของชาวอัสริวิสัยและเหตุวิสัยไม่จำเป็นต้องขัดแย้งกัน ถ้าหากเปลี่ยนนิยามเสียใหม่ สิ่งที่คุณเหมือนว่าขัดแย้งกันจะหายไปทันที ผู้ที่ให้นิยามเสรีภาพใหม่ไว้ชัดเจนที่สุดคนหนึ่งก็คือ ชลิด เขากล่าวว่า

“เสรีภาพ หมายถึงสิ่งที่ตรงข้ามกับการบีบบังคับ คนๆ หนึ่งมีเสรีถ้าหากเขาไม่กระทำภายใต้การบีบบังคับ และเขาถูกบังคับหรือไม่มีเสรีเมื่อเขาถูกขัดขวางจากภายนอกในการที่จะทำความปรารถนาตามธรรมชาติของเขาให้เป็นจริง ดังนั้นเขาจึงไม่มีเสรี เมื่อถูกกักขังหรือล่ามโซ่ หรือเมื่อใครคนหนึ่ง บังคับเขาให้ทำในสิ่งที่เขาไม่คิดจะทำ เรื่องนี้ชัดเจนทีเดียวและทุกๆ

คนจะยอมรับว่าวามโนทัศน์ที่ใช้ประจำวันหรือใช้ในทางกฎหมายเกี่ยวกับการขาดเสรีภาพถูกแปลความหมายอย่างถูกต้องและว่าคนเราจะถูกคิดว่ามีเสรี... ถ้าหากไม่มีการบีบบังคับจากภายนอกเช่นนั้นถูกใช้กับเขา”³

ชาวสมนัยวิสัยพยายามนิยามเสรีภาพในวิถีทางที่ “ไปกันได้” หรือไม่ขัดกับแนวทางของชาวเหตุวิสัย ตามทรรศนะของพวกเขา บุคคลจะมีเสรีภาพถ้าหากเขาทำในสิ่งที่เขาต้องการหรือปรารถนา การกระทำที่เสรีจึงไม่ใช่การกระทำที่ไร้สาเหตุ แต่เป็นการกระทำที่มีสาเหตุมาจากความต้องการหรือความปรารถนาของผู้กระทำเอง (Earle : 113) ด้วยเหตุนี้ชาวสมนัยวิสัยจึงได้รับฉายาอีกอย่างหนึ่งว่า เหตุวิสัยแบบอ่อน (soft determinism) ชาวเหตุวิสัยแบบจัดดูเหมือนว่าจะพอใจกับแนวทางของชาวสมนัยวิสัย สมารถกล่าวว่า

“ข้าพเจ้าขอสรุปว่าเราสามารถไปได้สองทาง ทางหนึ่งคือใช้ “เจตจำนงเสรี” ตามนัยของชาวสมนัยวิสัย ซึ่งดีเพียงพอสำหรับวัตถุประสงค์ต่างๆ ในเชิงปฏิบัติหรือไปอีกทางหนึ่งและไม่ยอมรับว่าเรามีเจตจำนงเสรี”

³ถอดมาจากภาษาอังกฤษว่า “Freedom means the opposite of compulsion; a man is free if he does not act under compulsion, and he is compelled or unfree when he is hindered from without in the realization of his natural desires. Hence he is unfree when he is locked up, or chained, or when someone forces him at the point of a gun to do what otherwise he would not do. This is quite clear, and everyone will admit that the everyday or legal notion of the lack of freedom is thus correctly interpreted, and that a man will be considered quite free. . . if on such external compulsion is exerted upon him.” อ้างถึงใน John Hospers, “Free Will and Psychoanalysis.” Ed., Paul K. Moser, Reality in Focus, 1990 หน้า 255

(Samart, 1989 : 149)⁴

แต่สำหรับชาวอิสริวีสัยดูเหมือนว่า พวกเขาไม่ค่อยพอใจกับแนวทางชาวสมนัยวิสัย พวกเขาวิจารณ์และหาทางชี้ให้เห็นว่าแนวทางของชาวสมนัยวิสัยไม่ใช่ว่าไร้ปัญหา ปัญหาหนึ่งที่พวกเขาหยิบยกขึ้นมาในการที่จะ “ล้มล้าง” แนวทางความคิดของชาวสมนัยวิสัย ก็คือ ปัญหาเรื่องการถดถอยไม่รู้จบ (ad infinitum) คำถามที่ชาวอิสริวีสัยยกขึ้นมาถามชาวสมนัยวิสัยก็คือ ความปรารถนาภายใน ซึ่งเป็นสาเหตุของการกระทำของมนุษย์เรามาจากไหน อะไรคือสาเหตุของความปรารถนาเหล่านั้น ความปรารถนาเหล่านั้นอยู่ภายใต้การบังคับของเราหรือไม่ ชาวอิสริวีสัยถือวาคำถามเหล่านี้เป็นคำถามที่ถามได้และมีนัยสำคัญ ถ้าหากชาวสมนัยวิสัยพยายามที่จะตอบคำถามเหล่านั้น พวกเขา ก็ย่อมหนีไม่พ้นจากการกลับไปหาคำตอบของชาวเหตุวิสัย เทย์เลอร์กล่าวว่า

“ไม่ว่ามันจะมาจากไหน จากแหล่งกำเนิดที่เป็นบุคคล (กรรมพันธุ์) หรือไม่ใช่บุคคล (สิ่งแวดล้อม) มันก็ถูกให้สาเหตุและถูกกำหนดทั้งหมดและไม่ได้อยู่ภายใต้การบังคับของฉัน

อันที่จริง ถ้าหากเหตุวิสัยถูกต้อง... สภาวะภายในเหล่านั้นทั้งหมด ซึ่งเป็นสาเหตุให้ร่างกายของฉันประพฤติในวิถีทางดังที่มันประพฤติต้องมาจากสภาวะการณต่างๆ ที่มีอยู่แล้วก่อนที่ฉันจะเกิดมา เพราะห่วงโซ่แห่งสาเหตุและผลลัพธ์เป็นมาสิ่งที่ไม่รู้จบและไม่มีสาเหตุและผลลัพธ์อันไหนสามารถแตกต่างไปจากอันที่นำหน้ามาก่อนได้เลยแม้แต่หนึ่งเด็ย” (Taylor, 1990 : 273)⁵

ประเด็นของเทย์เลอร์และชาวอิสริวีสัยอยู่ตรงที่ว่า แนวความคิดของชาวสมนัยวิสัยไม่น่ายอมรับ เพราะมันไม่มีที่ว่างให้กับการพิจารณาหรือการ “คิดหน้าคิดหลัง” (deliberation) ชาวอิสริวีสัยเชื่อว่าการกระทำของเราบางครั้งก็เป็นผลมาจากการพิจารณาของเราเอง และเพราะฉะนั้นการกระทำของเราบางครั้งจึงขึ้นอยู่กับตัวเราเอง ชาวอิสริวีสัยมองเห็นว่า นิยามของชาวสมนัยวิสัยที่ว่า การไม่ถูกบีบบังคับจากภายนอกหรือการทำความปรารถนาทางธรรมชาติของตนเองไม่เพียงพอที่จะใช้อธิบายเสรีภาพ สำหรับชาวอิสริวีสัยดังเช่น ดอสโตเยฟสกี การทำตามความปรารถนาของตนเองไม่ใช่เสรีภาพ แต่เป็นการตกเป็นทาสของ

⁴ ถอดมาจากภาษาอังกฤษว่า “I conclude that we can go two ways, either using “free will” in the compatibilist sense, which is well enough for practical purposes, or else going the other way and denying that we have free will at all.”

⁵ ถอดมาจากภาษาอังกฤษว่า “Wherever it from, whether from personal (hereditary) or impersonal (environmental) origins, it was entirely caused or determined, and not within my control. Indeed, if determinism is true... all those inner syates which cause my body to behave in whatever ways it behaves must arise from circumstances that existed before I was born; for the chain of causes and effects is infinite, and none could have been the least different, given those that preceded,” ในวงเล็บ เป็นของผู้เขียน

ตนเอง (self-slavery) ต่างหาก⁶ แน่แน่นอนถ้าหากเราไปถามพระสงฆ์ หรือนักบวชว่าเสรีภาพที่แท้จริงคืออะไร พวกเขาก็คงจะตอบเป็นเสียงเดียวกันว่า เสรีภาพที่แท้จริงก็คือความรอด (salvation) หรือการบรรลุธรรม (enlightenment) หรือนิพพานนั่นเอง

4. แล้วเราจะไปทางไหน

นักปรัชญาร่วมสมัยของเราถึงแม้จะไม่เห็นด้วยกับแนวคิดของชาวสมณวิสัยทั้งหมดแต่ดูเหมือนว่าส่วนใหญ่จะยอมรับสัจพจน์ของชาวสมณวิสัย นั่นคือ ไม่ต้องการที่จะ “ชน” กับแนวความคิดของชาวเหตุวิสัย นักปรัชญาที่พยายามนิยามเสรีภาพในยุคสมัยของเรามักจะแถลงไว้อย่างชัดเจนว่า แนวความคิดของตนไม่ได้ขัดแย้งกับแนวความคิดของชาวเหตุวิสัย ยกตัวอย่างเช่น ดอว์กิน ได้ให้นิยามไว้ว่า “A ทำ X อย่างเสรีถ้าและเพียงแต่ถ้า A ทำ X ด้วยเหตุผลที่เขาไม่รู้สึกรังเกียจที่จะทำตาม” (Dworkin, 1990 : 282) ไวก์ผู้ซึ่งยอมรับแนวความคิดแบบองค์รวม (holism) ของไควน์และดูเฮมซึ่งถือว่า เราจะทดสอบข้อความเป็นกระจุกมากกว่าเดี่ยวๆ โดดๆ (White : 89) พยายามนิยามเจตจำนงเสรี โดยการหลีกเลี่ยงจากการ “ช่องแฉะ” กับเหตุวิสัย สำหรับไวก์ เมื่อเราบอกว่าซีเซโรมีเสรีภาพ เขาหมายถึงกระจุกของข้อความต่อไปนี้

1. ถ้าซีเซโรเลือกที่จะฆ่าซีซาร์ เขาจะฆ่าซีซาร์ และ
2. ซีเซโร สามารถเลือกที่จะฆ่าซีซาร์ และ
3. ถ้าซีเซโรเลือกที่จะไม่ฆ่าซีซาร์ เขาจะไม่ฆ่าซีซาร์ และ
4. ซีเซโรสามารถเลือกที่จะไม่ฆ่าซีซาร์

(1) และ (2) บอกว่าผู้กระทำการสามารถกระทำ ส่วน (3) และ (4) บอกว่าผู้กระทำการสามารถหลีกเลี่ยงจากการกระทำ อันนั้น ข้อความทั้ง (1), (2), (3) และ (4) บอกว่า ผู้กระทำการมีเสรีภาพที่จะกระทำ ถ้าหากเราปรารถนาที่จะบอกเพียงแต่ว่า ผู้กระทำการมีเสรีที่จะเลือกกระทำ เราก็มองแต่ยืนยัน (2) และ (4) ก็พอ สำหรับไวก์เมื่อกล่าวถึงเสรีภาพ เขามักจะใช้คำว่าทางเลือกที่เสรี (free choice) มากกว่า เจตจำนงเสรี (free will) ดังนั้นเขาจึงเลือกที่จะใช้ประโยคที่ว่า “ซีเซโรสามารถเลือกที่จะฆ่าซีซาร์” มากกว่าประโยคที่ว่า “การไม่เลือกที่จะฆ่าซีซาร์ของซีเซโร ไม่ได้ถูกกำหนดด้วยสาเหตุใดๆ” เพราะนั่นเป็นการ “ชน” กับชาวเหตุวิสัยโดยตรง ไวก์กล่าวว่า

“ข้าพเจ้าเป็นสุขใจที่ทฤษฎีที่ข้าพเจ้าโปรดปรานไม่ได้บังคับซึ่งความจริงหรือความเท็จของเหตุวิสัย ไม่ใช่เพราะว่าข้าพเจ้ามั่นใจว่า

⁶ดู สรยุทธ ศรีวรกุล, “ความคิดเห็นของดอสโตเยฟสกีผ่านทางปากของคุณพ่อโซซิม่า,” วารสารอักษรศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีที่ 22 ฉบับที่ 1 มกราคม 2533 หน้า 55.

เหตุวิสัยเท็จหรือมันใจว่าจริงแต่เพราะว่า
ข้าพเจ้ามีแนวโน้มที่จะคิดว่าทฤษฎีเกี่ยวกับ
เจตจำนงเสรี อาจเป็นกลางในเรื่องนี้” (White :
108)⁷

คริสติน สวอนตัน ไม่เคยเอ่ยปากแม้แต่
ครั้งเดียวถึงเหตุวิสัยในหนังสือของเขาชื่อ

Freedom : A Cohe-
rence Theory หนังสือ
ซึ่งได้รับรางวัลจอห์นสัน
(the Johnsonian
Prize) ในด้านปรัชญา
ในปี 1990 หนังสือซึ่ง
โรสลินด์ เฮอส์ทเฮาส์
ชมว่า “เป็นผลงานทาง
ด้านปรัชญาเกี่ยวกับ
เรื่องเสรีภาพที่ดีที่สุด
เท่าที่ข้าพเจ้าเคยอ่าน
มา สวอนตันทำเพื่อ
มโนทัศน์ของเสรีภาพ
เช่นเดียวกับที่รอลล์ทำ
เพื่อมโนทัศน์ของความ
ยุติธรรม” นี้ย่อมแสดง
ให้เห็นว่าสำหรับนัก

ปรัชญาบางคน เขาสามารถพัฒนาธรรมชาติ
หรือโครงสร้างของเสรีภาพได้โดยไม่จำเป็นต้อง
กล่าวถึงปัญหาหรือข้อถกเถียงกันระหว่างชาว
อิสรวีสัยกับชาวเหตุวิสัยเลย

Prigogine และ Stengers ในหนังสือ
ของพวกเขาชื่อ Order of Chaos ได้
แสดงให้เห็นว่าทั้งอิสรวีสัยและเหตุวิสัยต่างก็
ถูกทั้งคู่ แต่ถูกต่างเวลากันในกระบวนการต่างๆ ที่
เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอเมื่อระบบต่างๆ อยู่ใน
ภาวะดุลยภาพ เหตุวิสัยก็จะเข้าครอบงำ ทำให้
เราสามารถทำนายล่วงหน้าถึงสภาวะถัดไปของ

ระบบได้ แต่เมื่อใด
ก็ตามที่โครงสร้างของ
ระบบถูกสั่นคลอน
จนกระทั่งถึงจุดวิกฤต
(a critical moment or
bifurcation point)
เราย่อมไม่สามารถ
ทำนายล่วงหน้าถึง
สภาวะถัดไปของระบบ
ได้ เมื่อนั้นก็ย่อมเป็น
โอกาสของอิสรวีสัย
หรือ Chance ที่จะ
กระทำการ ครั้นเมื่อ
ระบบอยู่ในภาวะ
ดุลยภาพเหตุวิสัยก็จะ
กลับมาก่อการอีก

ประเด็นของเทย์เลอร์และ ชาวอิสรวีสัยอยู่ตรงที่ว่า แนวความคิดของชาว สมนัยวิสัยไม่น่ายอมรับ เพราะมันไม่มีที่ว่างให้กับ การพิจารณาหรือ การ “คิดหน้า คิดหลัง” (Deliberation)

เป็นเช่นนี้เรื่อยไปไม่สิ้นสุด

กล่าวโดยสรุปนักปรัชญาในยุคสมัยของ
เราที่พูดถึงเสรีภาพจึงดูเหมือนว่ามีอยู่อย่างน้อย
5 กลุ่ม คือ

⁷ถอดมาจากภาษาอังกฤษว่า “I am happy that the theory I favor implies neither the truth nor the falsity of determinism, not because I am convinced that determinism is false or that it is true but because I am inclined to think that a theory of free will may be neutral on the subject.”

1. ชาวอิสราเอล นักปรัชญากลุ่มนี้ พยายามอยู่ตลอดเวลาที่จะชี้ให้เห็นว่า แนวความคิดของชาวเหตุวิสัยเป็นแนวความคิดที่ผิด

2. ชาวเหตุวิสัย นักปรัชญากลุ่มนี้ ก็เช่นเดียวกับกลุ่มแรก คือ พยายามอยู่ตลอดเวลาที่จะชี้ให้เห็นว่าแนวความคิดของชาวอิสราเอลเป็นแนวความคิดที่ผิด

3. ชาวสมนัยวิสัย เป็นกลุ่มนักปรัชญาที่พยายามประนีประนอมแนวความคิดของชาวอิสราเอลและเหตุวิสัยเข้าด้วยกัน

4. นักปรัชญากระบวนการ เป็นกลุ่มนักปรัชญาที่รวมอิสราเอลและเหตุวิสัยเข้าไว้ด้วยกันในกระบวนการเดียวกัน

5. นักปรัชญากลุ่มอื่นๆ นักปรัชญากลุ่มนี้ไม่เข้าข่ายสี่กลุ่มแรก คือ ไม่พยายามที่จะบอกว่าใครถูกใครผิดระหว่างอิสราเอลกับเหตุวิสัยในเวลาเดียวกัน ก็ไม่ได้พยายามที่จะ

ประนีประนอมระหว่างแนวความคิดทั้งสอง แต่พัฒนาแนวความคิดของตนเสมือนหนึ่งว่าไม่รู้ไม่เห็นปัญหาการถกเถียงกันระหว่างชาวอิสราเอลกับชาวเหตุวิสัย นักปรัชญากลุ่มนี้ไม่พยายามที่จะสร้างนิยาม แต่พยายามที่จะศึกษาถึงโครงสร้างของเสรีภาพ

ผู้เขียนคิดว่าแนวทางที่ (1) และ (2) เป็นแนวทางที่ทำให้อิสราเอลและเหตุวิสัยพบกันได้ แนวทางที่ (3) และ (4) ต่างกันตรงที่ว่าแนวทางที่ (3) นั้น พยายามปรับความหมายของเสรีภาพและเหตุวิสัยให้สามารถไปด้วยกันได้โดยไม่ขัดแย้งกัน ส่วนแนวทางที่ (4) นั้นไม่ปรับอะไรเลย เพียงแต่รวมสิ่งที่ขัดแย้งกันเข้ามาไว้ในกระบวนการเดียวกัน คำถามที่ว่า แล้วเราจะไปทางไหน คำตอบก็คือ เรามีเสรีภาพที่จะเลือกทางไหนก็ได้เป็นทางเดินของเรา

บรรณานุกรม

1. Anthony O’Hear, **What Philosophy Is**, London : Penguin Books, 1991.
2. Christine Swanton, **Freedom : A coherence Theory**, Indianapolis : Hackett Publishing Compay, Inc., 1992.
3. Gerald Dworkin, “Acting Freely,” **Reality in Focus**, ed. Paul K. Moser, Englewood Cliffs : Prentice Hall, 1990, pp. 282-291.
4. Harld Brown, **Rationality**, London : Routledge, 1990.
5. Ileana Marcoulesco, “Free will and Determinism,” **The Encyclopedia of Religion**, Ed. Miecea Eliade, New York : Macmillan Publishing Co. , vol. 5, 1987, pp. 419-421.
6. J.J.C. Smart, **Our Place in the Universe**, Oxford : Basil Blackwell, 1989.
7. John R. Berr and Milton Goldinger, **Philosophy and Contemporary Issues**, New York : Macmillan Publishing Co., Inc., 1972.
8. Morton White, **The Question of Free Will**, Princeton : Princeton University Press, 1993.
9. Richard Taylor, “Determinism,” **The Encyclopedia of Philosophy**, ed. Paul Edwards, New York : Macmillan Pub. Co. and Free Press, 1972, pp. 359-373.
10. Richard Taylor, “Freedom and Determinism.” **Reality in Focus**, ed. Paul K. Moser, Englewood Cliffs : Prentice Hall, 1990, pp. 267-281.
11. Robert Blatchford, “the Delusion of Free Will,” **Philosophy and Contemporary Issues**, ed. John R. Burr and Milton Goldinger, New York : Macmillan Publishing Co., Inc., 1972, pp. 15-22.
12. William J. Earle, **Introduction to Philosophy**, Singapore : McGraw-Hill International Editions, 1992.
13. วิทย์ วิศทเวทย์, ปรัชญาทั่วไป, กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์ พิมพ์ครั้งที่ 11, 2536.